

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

**ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ Т.Г.ШЕВЧЕНКА**

**ДРУЖИННІ СТАРОЖИТНОСТІ
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ VIII-XI ст.**

**Матеріали Міжнародного польового
археологічного семінару**

(Чернігів – Шестовиця, 17 – 20 липня 2003 р.)

**Чернігів
Сіверянська думка
2003**

ПРО ЧАС І ОБСТАВИНИ ПРИЙНЯТТЯ ТИТУЛУ “ХАКАН” ПРАВИТЕЛЕМ РУСІВ

Короткий запис “Бертинських аналів” про прибуття 839 р. в Інгельгейм посольства народу “рос” є на сьогодні найбільш цитованим уривком в історіографії Давньої Русі, об’єктом запеклих суперечок між норманістами та їх супротивниками¹. Найважливішим доказом “південної” локалізації згаданих росів є титул їх володаря: “...quos rex illorum chacanus vocabulo...” – “чий король називається хаканом”. Переклад через форму “на ім’я Хакан” малоімовірний – позиції прихильників “південної” гіпотези у даному випадку тверді, оскільки титул “хакан” упевнено приписується володарям русів арабськими джерелами, його вживає Іларіон по відношенню до Володимира Святославича, плюс титул “хакан” був добре відомий візантійцям, з чиїм посольством, власне, і прибули до франків руси. Причиною прийняття тутулу “хакан” володарем русів одностайно називається бажання підкреслити свою могутність, зрівнятися у статусі з Хозарським каганатом. Ось тут і виникає перша проблема. Після історії хозаро-візантійських відносин VII – першої половини VIII ст. візантійська дипломатія і в IX ст. традиційно розглядала титул “хакан”, як рівноцінний королівському титулу франків і майже рівний імператорському. Титулуючись хаканом, володар русів фактично претендував на рівність з наймогутнішими зверхниками Європи, проте русів 30-х рр. IX ст. надто важко запідозрити і у глибокому знанні візантійського дипломатичного етикету, і у настільки витонченій далекоглядній політиці. Бажання зрівнятися з Хозарським каганатом шляхом прийняття титулу хакана також не претендує на особливе розуміння ситуації в Хозарії, де у IX ст. каган вже був усунутий від влади бегом. На цей факт звернув увагу А.П. Новосельцев, який спробував саме на підставі титулатури володаря русів датувати переворот часом після 30-х рр. IX ст. – “в протилежному випадку руському князю не було змісту називатися каганом². З подібною аргументацією погодитися важко. Лист царя (бега) Йосифа доволі прозоро вказує на те, що прийняття іудаїзму хозарами здійснене одноосібним рішенням “мелеха” (царя) Булана, після чого у списку предків Йосифа фігурують лише “царі”. Прийняття ж нової релігії сам А.П. Новосельцев за даними ал-Масуді відносить до часу правління Харуна ал-Рашида (786 – 809 рр.); саме у 80-х рр. VIII ст. дійсно вперше згадується “цар”, а не каган Хозарії³. Щодо причин прийняття хозарами іудаїзму висувалося багато ідей, мені ж здається, перспективним пошук саме у контексті державного перевороту. Статус хозарського кагана у IX – X ст. надзвичайно точно відповідає описаній Дж. Фрезером моделі “священного царя”⁴. Позбавлений реальної влади, каган, у той же час, залишився сакральним символом держави і народу, добробут і сила яких асоціювалася зі здоров’ям і силою кагана. Сакральність влади кагана не могла перейти на бега, оскільки беги у тюрків не відносилися до кровних родичів кагана (такими

були ябгу, тегін і шад). Віра в особливу силу крові правителя в давнину в усіх народів була дуже сильною – так, наприклад, О.П. Толочко звернув увагу на збирання киянами крові вбитого ними ж у 1147 р. князя Ігоря Ольговича, оскільки ця кров вважалася цілющою⁵. Визнати ж владу особи некнязівської крові було складно для представників знаті всіх часів і народів. Неможливість для бega Булана прийняти титул кагана означала необхідність реформувати не лише адміністративні функції останнього, а й ідеологічні, одним із засобів чого цілком могла стати спроба зміни релігії. Ні християнство, ні іслам з їх чітко акцентованою підтримкою верховної влади не підходили для даної мети – лише рівністичний іудаїзм обіцяв необхідну Булану “демократизацію” ідеології. Як показали подальші події, такий задум у цілому виправдав себе, хоча ліквідувати інститут кагана так і не вдалося через тривіальну поразку іудаїзму у конкуренції з язичництвом, мусульманством та християнством серед рядового населення Хозарського каганату.

Констатація факту, що у 80-х рр. VIII ст. хозарський каган був повністю усунутий від державної діяльності, приводить нас до дещо парадоксальних висновків: або титул “хакан” був прийнятий володарем русів ще до 80-х рр. VIII ст., або ж його прийняття у більш пізній час диктувалося історичною пам’яттю певної групи населення, що слабко орієнтувалася у політичній ситуації всередині Хозарського каганату. Перший варіант виглядає дещо слабко з огляду на те, що археологічно нормани кінця VIII ст. для Східної Європи фіксуються лише у Старій Ладозі та мерянському Сарському городищі. З іншого боку, рубіж VIII – IX ст. для Лівобережного Середнього Подніпров’я характеризується доволі різкими змінами матеріальної культури, пояснити які звичайною еволюцією неможливо. Мова йде про зміну волинцевської культури роменською. О.В. Сухобоковим переконливо показано, що спроби довести синхронність волинцевських та роменських пам’яток – безперспективні⁶. Уточненню підлягає лише дата зміни культур, яку дослідник раніше відносив до середини VIII ст. Розробка хронології ранньосалтівських комплексів дозволила автору вузько датувати Харівський та Фативицький скарби⁷, однак фінал волинцевської культури все ж визначають не вони, а горизонт розгрому Битицького городища, матеріали якого поки-що не опубліковані повністю, а тому можна зробити лише попередні припущення. Судячи з матеріалів, люб’язно наданих О.В. Сухобоковим, речей з вузькою датою на городищі небагато. Рамками другої половини VIII ст. обмежується побутування жіночих прикрас: дериватів “амфороподібних” сережок типу харівських та пастирських і наслідувань дунайських сережок з овальною дужкою двох видів типу фативицьких. Натомість салтівські стремена з невисокою підтрикутною дужкою і невеликою округлою або підквадратною петлею та вудила з декорованими стержневими псаліями з городища з’явилися лише в похованнях горизонту II салтівської культури (після 790 р.). Враховуючи, що перед попаданням у поховання зброя вже використовувалася деякий час, появу даних типів можна умовно віднести до останньої четверті VIII ст., саме цей проміжок (можна навіть вужче – кінець VIII ст.) і є найбільш вірогідною датою розгрому Битиці. Раптове насильницьке припинення функціонування ремісничих центрів Битиці та Волинцево призвело до зникнення гончарного посуду в сіверянському середовищі та його заміною ліпними наслідуваннями. Відкриті поселення змінюються невеликими городищами, розташованими на високих плато або мисах корінного берега, паралельно безкурганний поховальний обряд змінюється курганним. Перед нами не еволюція

– населення явно зазнало раптового катаклізму, серйозного нападу з боку небіжчого ворога, який протягом усього IX ст. продовжував становити небезпеку для сіверян. Датування даної події кінцем VIII ст. унеможливлює напад інших кочовиків, окрім хозар, однак і така версія виглядає вкрай дивною, оскільки роль Битиці як форпосту хозарської адміністрації у сіверянському середовищі практично не викликає сумніву. Результат культурних змін на роменському етапі свідчить про ослаблення салтівського впливу на культуру сіверян, ліквідацію центрів контролю, зростання важкодоступності поселень і, як наслідок ускладнення процесу збирання данини. Порівняно з волинцевським етапом, на роменському хозари однозначно втратили частину контролю над сіверянами, що навряд чи відповідало їхнім інтересам, а, швидше за все, було зумовлене зовнішніми чинниками. Таким чинником могла бути лише поява в річковій системі Десни-Сейму норманів. Перший етап проникнення норманів у басейн Десни цілком закономірний – це спорадичні грабіжницькі напади, які стають все сміливішими і врешті закінчуються розгромом сіверянсько-хозарського центру – Битиці. Другий етап реконструюється знову лише за його наслідками. Посольство русів 838 – 839 рр. дозволяє констатувати кілька фактів: 1) остаточне освоєння норманами всієї течії Дніпра і ділянки Чорного моря до Константинополя; 2) виділення групи норманів шведського походження у окреме державне об'єднання з перенесенням на нього їх назви місцевим населенням (заміна rods на рос/рус фіксує вже останню, слов'янську ланку фонетичних змін) і прийняттям лідером норманів тюркського титулу “хакан”. Пункт перший практично знищус “торговельну” теорію походження Русі: від часу появи норманів у Середньому Подніпров’ї до першої подорожі до Константинополя пройшло майже 50 років, перша ж можлива торговельна подорож була здійснена лише після походу 860 р. За цей час у норманів вже змінилося кілька поколінь. “Шлях з Варяг у Греки” з’явився тільки тоді, коли верхівка русів відчула потребу збути надлишку продукту, отриманого внаслідок експлуатації слов’ян. Саме остання тривальна причина і змусила шведів затриматися на землях сіверян. Чому саме сіверян? Як ми з’ясували вище, титул “хакан” після 80-х рр. VIII ст. реально важив мало і лише в середовищі підлеглих хозарам слов’янських племен про переворот 80-х рр. VIII ст. дізналися нескоро (якщо взагалі дізналися). Географічна прив’язка русів до Дніпра знімає варіанти з хозарськими радимичами та в’ятичами, епопея ж пошуку “археологічних” полян доволі переконливо доводить їхню цілковиту легендарність. Як справедливо зауважив Ф.О. Андрощук, єдиний надійно документований комплекс другої половини IX ст. (житло і господарча яма) з ліпною і гончарною давньоруською керамікою на Старокиївській горі насправді відноситься до роменських старожитностей⁸. Важко, звичайно, припускати, що в такій контактній зоні, як територія Києва, не відбувалося змішування різноплемінного населення, проте в даному випадку мова все ж йде про безумовний центр – Старокиївську гору, і про серйозний хронологічний розрив між празьким (VI – VII ст.) і роменсько-давньоруським (друга половина IX ст.) шарами на ній, хоча, зрештою, присутність сіверянського населення на території сучасного Києва фіксується ще на волинцевському етапі (Ходосівка). Очевидно, зона Києва дійсно підлягала юрисдикції Хозарського каганату, проте тільки як прикордонна частина сіверянської території. Зміщення акцентів з Київського Подніпров’я в сторону сіверянського Подесення виглядає несподіваним для традиційної історіографії, проте його диктує матеріал. Географічна орієнтація норманів у Східній Європі

виключно прив'язувалася до судноплавних річок. Зона Києва – це місце впадання у Дніпро Десни, а її важливість для норманів дуже красномовно ілюструється Шестовицьким археологічним комплексом. Появу останнього Ф.О. Андрощук спробував пояснити функціонуванням так званого “Хозарського шляху”, який до середини Х ст. ніби-то становив основну магістраль надходження у Скандинавію східного та візантійського імпорту, а також скандинавських речей в Подесення і лише в середині Х ст. змінився “Шляхом з Варяг у Греки”⁹. З аргументами дослідника погодитися важко і не лише через практично повну відсутність салтівських речей в Шестовицькому та Гньоздовському могильниках. Каталог Т.В. Равдіної¹⁰ фіксує 16 поховань з візантійськими монетами IX – першої половини Х ст. у Подніпров’ї та Подесенні (Київ, Шестовиця, Чернігів, Гньоздово, Кветунь), відомі також скарби та випадкові знахідки, натомість жодного салтівського поховання з візантійською монетою, молодшою 757 р., поки-що не відомо. Розрив відносин хозар з Візантією стався біля 759 р., після чого візантійські монети та імпорт повністю припинили поступати на територію Хозарського каганату¹¹. Це свідчить, що візантійські речі IX – першої половини Х ст. могли потрапити на територію Русі виключно дніпровським шляхом. Існування “Хозарського шляху” через Сейм – Сіверський Донець – Дон також можливе лише технічно, з точки зору історичної ситуації спостерігаємо пряма протилежність картина. Розглянувши систему оборони північно-західного кордону Хозарського каганату, Г.Є. Афанасьев дійшов висновку про будівництво салтівських кам’яних фортець (городища 4-го типу) зразу після Саркелу (тобто після 837 р.). Величезні працезатрати на їх будівництво, а також осмислене розташування салтівських городищ усіх типів свідчать, що це було масштабною державною акцією, направленою на оборону кордону від могутнього північно-західного ворога, яким у середині Х ст. могли бути лише руси¹². Хозари закрили фортецями Сіверський Донець, Оскол та Дон, тобто зробили усе, щоб руси не змогли проникнути цим шляхом у каганат – про який “Хозарський шлях” може йти мова за таких обставин? Потік східної монети насправді потрапляв у Скандинавію старим і надійно засвідченим джерелами Волзьким шляхом, а у Подніпров’я – Волго-Окським. Шестовиця також, без сумніву, була одним із торговельних поселень, проте іншого шляху – “Шляху з Варяг у Греки”. Її розташування на Десні має доволі прозаїчне пояснення. Шлях по Дніпру для норманських і руських веславських суден був приємний лише вниз за течією, рух же вгору вимагав надзвичайних фізичних зусиль. Течія Десни значно слабша за дніпровську, що дозволяло втомленим від важкого шляху вгору по Дніпру веслярам у районі Києва звернути на Десну і підніматися далі вгору з помітно меншими зусиллями. У верхній течії Десни шлях звертав у р. Стряну і виходив у болотисту місцевість, де човни майже без відрізків волоку можна було перевести у р. Волость, що впадає у Дніпро трошки вище Смоленська. Сюди ж, у район Гньоздова, сходилися Окський та Двінський волоки. Унікальне географічне розташування Гньоздова і визначило його роль як найбільшого торговельно-перевалочного пункту IX – Х ст. Такі ж пункти розташувалися у Шестовиці та Києві. Локалізація останнього визначалася місцем впадання у Дніпро Десни, а, отже, стала наслідком непоганого знання особливостей Дніпро-Деснянської навігациї, вивчення якої норманами, як було показано вище, почалося ще в останній четверті VIII ст. Явний взаємозв’язок Києва, Шестовиці та Гньоздова вказує на їх належність одному об’єднанню норманів. Це ж підтверджує і ПВЛ: у 882 р. вождю Ладозьких норманів Олегу на шляху

до Києва довелося захопити Смоленськ. Таким чином, трикутник Київ – Шестовиця – Гньоздово фактично окреслює основну географічну вісь раннього Руського каганату.

Намагаючись локалізувати останній, В.В. Сєдов несподівано не знайшов кращого варіанта, як ототожнити його з ареалом волинцевської культури, піднявши таким чином верхню хронологічну межу культури практично до кінця IX ст. і ототожнивши її носіїв із “росами”¹³. При цьому дослідник не тільки уникає проблеми співвідношення волинцевської та давньоруської культур, а й взагалі уникає згадувати про сіверян, думку про належність яким волинцевських і роменських матеріалів він ще недавно повністю поділяв¹⁴. Гіпотеза В.В. Сєдова про зв’язок ранніх русів саме з сіверянським ареалом, як ми намагалися показати вище, дійсно у чомусь близька до реальної ситуації, проте пояснити свої спостереження дослідник все ще намагається в рамках “південної” теорії походження Русі, ігноруючи “норманський” фактор, що і є основною причиною помилковості висновків.

Від перших грабіжницьких нападів норманів на сіверян у кінці VIII ст. до виходу на політичну арену цілком оформленого державного об’єднання (838 р.) пройшло не більше, ніж півстоліття. Як пояснити такі метаморфози? На відміну від північних слов’янських земель, потрапивши у сіверянський ареал, нормани несподівано для себе зіткнулися з чітко відлагодженою, розумною системою оподаткування підлеглого населення Хозарського каганату, яке, безумовно, легше перенесло б зміну володаря, ніж періодичні норманські напади. Навряд чи в розгромі Битиці потрібно вбачати обдуману політичну акцію, однак навіть випадкова ліквідація центру хозарсько-сіверянської адміністрації автоматично давала норманам підстави скористатися з ситуації і підмінити хозарський збір данини своїм (причому, з такою пропозицією могли виступити навіть самі сіверяни). Показовий момент у цьому плані зафіксовано в ПВЛ під 885 р. – Олег залишає незмінним хозарський розмір данини радимичів, проте міняє її адресацію. У ситуації кінця VIII ст. нормани могли не лише зберегти хозарську систему оподаткування, а й формально залишити незмінним адресата – “хакана”. Судячи з того, що у 839 р. шведи вже називали себе так, як називали їх слов’яни, – “росами”, а свого конунга – “хаканом”, саме так і сталося.

Внутрішня ситуація у Хозарському каганаті останньої чверті VIII ст. була вкрай нестабільною – державний переворот, зміна релігії, великі переміщення населення в рамках каганату. Навряд чи у таких умовах хозари були здатні щось протиставити норманам, а отже, момент для появи Руського каганату був вкрай сприятливим. Є всі підстави вважати, що до середини IX ст. русам могли підлягати більша частина племен сіверянського союзу, чим і пояснюється їх несподівана могутність. Однак, у середині IX ст. хозари явно оговталися, навіть незважаючи на чергове внутрішнє потрясіння (повстання кабар). До Північного Причорномор’я 838 р. були перекинуті союзні хозарам мадяри, які, власне, і були тим ворогом, що несподівано не дозволив повернутися руському посольству додому по Дніпру; одночасно розпочалося масштабне будівництво лінії фортець на кордоні з сіверянами та в’ятичами. Цілеспрямовані заходи проти русів принесли результат, звівши, очевидно, контролювану русами територію сіверян лише до чернігівського Подесення. Вже у 80-х рр. IX ст. Олегу довелося підкорювати західну частину сіверян, а весь сіверянський союз племен вдалося об’єднати під своєю владою лише Святославу. Успіхи хозар у середині IX ст., як не дивно, відіграли тільки позитивну роль в історії Руського

каганату, змусивши його направити свою експансію проти слов'янських племен Правобережної України. Після об'єднання ж Південної Русі та Ладоги у 882 р. постійний тиск русів на Хозарський каганат завершився не лише перепідпорядкуванням усіх слов'янських племен, а й, врешті-решт, його повною ліквідацією.

1. Огляд основних проблем та літератури. Див.: Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси. – М.: Мысль, 1980. – С. 3 – 46.
2. Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М.: Наука, 1990. – С. 138.
3. Там само – С. 149 – 153, 191.
4. Фрэзер Д.Д. Золотая ветвь. – М.: АСТ, 1998. – С. 16 – 18, 281 – 306 та інші.
5. Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 16.
6. Сухобоков О.В. Деякі питання етнокультурної історії Лівобережної України останньої третини I – початку II тис. н. е. // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1998. – № 1 – 2. – С. 59 – 64.
7. Комар А.В. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы // Vita Antiqua. – К., 1999. – № 2. – С. 123 – 132.
8. Андрощук Ф.О. Нормани і слов'яни у Подесенні. – К., 1999. – С. 19; Килиевич С.Р. Детинец Киева IX – первой половины XIII вв. – К.: Наукова думка, 1982. – Рис. 15 – 16.
9. Там само. – С. 88 – 92.
10. Равдина Т.В. Погребения X – XI вв. с монетами на территории Древней Руси. – М.: Наука, 1988.
11. Комар А.В. Вказ. праця. – С. 131 – 132.
12. Афанасьев Г.Е. Донские аланы. – М.: Наука, 1993. – С. 123 – 150.
13. Седов В.В. Русский каганат IX века // Отечественная история. – М., 1998. – С. 3 – 15.
14. Седов В.В. Славяне в раннем средневековье. – М.: Фонд археологии, 1995. – С. 186 – 202.

О. Макушников, Ю. Лупиненко
(Гомель)

ДВЕ СЛУЧАЙНЫЕ НАХОДКИ ПРЕДМЕТОВ КРУГА ДРУЖИННОЙ КУЛЬТУРЫ X – XI ВВ. ИЗ ГОМЕЛЬСКОГО ПОСОЖЬЯ

Земли Белорусского Посожья, а также прилегающих территорий Гомельско-Могилевского Поднепровья, смежных районов Брянщины и Смоленщины являются компактным историко-археологическим регионом, который согласно летописной традиции (ПВЛ) и исследованиям ученых разных поколений (Б.А. Рыбаков, Г.Ф. Соловьева, В.В. Богомольников, В.В. Седов и др.) определяется как ареал расселения восточнославянского объединения радиической конца I – начала II тыс. н. э. (Рыбаков, 1932. – С. 81 – 153; Соловьева, 1956. – С. 138 – 172; Богомольников, 1983. – С. 32 – 34; Седов, 1982). Археология радиической представлена многочисленными селищами, городищами, бескурганными и курганными могильниками, остатками ряда городов (Гомель, Чечерск, Пропошеск-Прупой, Кречют и др.).

Обращает внимание, что на собственно радиической территории археологи не отмечают памятников типа дружинных лагерей (“открытых торгово-